

MAARİF DERGİSİ PENCERESİNDEN OSMANLI BAŞKENTİNDE 1892 RAMAZANINA BİR BAKIŞ

Prof.Dr. Nesimi YAZICI
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

A Glance at the Holy Month Ramadan in the Capital City of Ottomans in 1892 from the Window of the Journal Maarif

The aim of this study is to analyse content of the periodical Maarif's four special issues on the holy month of Ramadan of the year 1892. The Maarif was published in Istanbul between 31 August 1891-10 September 1896, 239 issues in five volumes. Periodicals are to be considered the mirror of their times. From this point of view, the special issues of the Maarif on the holy month of Ramadan open us a window to understand the Muslims' celebrations and daily life during the Ramadan at the last period of the Ottoman Empire.

In this study, through this window, we tried to crystallise the social and spiritual life of the period.

GİRİŞ

Bilindiği gibi Müslüman toplumlarda uzun yüzyıllar boyunca, Hz.Peygamber'in Mekke'den Medine'ye Hicreti'ni başlangıç tarihi kabul eden, Hicrî Takvim kullanılmış, bir kısmında halâ da kullanılmaktadır. Osmanlılarda da yer yer diğer takvimlerle birlikte esas olarak Hicrî Takvim geçerli olmuştur. Hicrî Takvim'in dokuzuncu ayı olan Ramazan ise Müslümanlar açısından çok önemlidir. Çünkü Kurân-ı Kerim bu ayda nâzil olmuş, şartlarını taşıyanların bu ay süresince oruç tutmaları farz kılınmıştır. Nihayet sünnet-i müekke olan teravih namazı bu ayda kılınmış, fıtır sadakası bu ayda verilmiştir. İçerisinde Kadir gecesini de barındıran Ramazan ayı, aynı zamanda da ismi Kur'ân-ı Kerim'de geçen tek aydır. Bütün bunlar ve diğer nedenlerle de, tarihlerinin her devresinde, dünyanın farklı coğrafyalarındaki Müslüman toplumların tamamında Ramazan ayı, senenin diğer aylarından çok farklı değerlendirilmiştir.

Müslüman Türkler ise Ramazan'ı, hem İslâmî kültürlerinin menbalarından aldıkları prensiplere uygun olarak bir ibadet ayı ve hem de kendi geçmişlerinde

sahibi oldukları değerlerin, zaman içerisinde kazandırdığı bir kısım âdet ve geleneklere paralel biçimde zengin folklor unsurlarıyla birlikte yaşamış, yaşatmışlardır. Hiç şüphesiz bu sonuncu unsur, değişen devirlerle birlikte farklı görünümler kazanmış, değişik tezahürler ortaya çıkarmıştır. Biz Osmanlılarda ibadet hayatı ile ilgili çalışmamız sırasında, önceliğin Ramazan'a verilmesi gerektiği düşüncesiyle bu çerçevede araştırmalarımıza başladığımızda, Tanzimat ve özellikle de II. Abdülhamid dönemi Ramazanlarıyla ilgili bir kısım değerlendirmelere katılma imkânımızın olmadığını belirledik. Ülkemizde görsel medyanın hızla geliştiği son yıllarda, hemen her Ramazan öncesinde veya içerisinde, söz konusu geçmişteki İstanbul Ramazanlarının, sanki yalnızca bir oyun, eğlence, tiyatro, meddah, karagöz mevsimi imiş tarzında gösterildiği bilinmektedir. Bu takdimin ne derece doğru olduğunun tespitinin, mazinin tanıklığına müracaattan geçeceği şüphesizdir. Biz de bu tespitten hareketle "döneminin aynası" olan yazılı basına müracaat etmeyi düşündük.

Osmanlılarda Tanzimat dönemi, basının başlangıç ve gelişme devresidir. II. Abdülhamid dönemi, bir kısım baskı ve kayıtlara rağmen, uzun veya kısa ömürlü önemli sayıda gazete ve derginin varlığını sürdürdüğü bir zaman dilimidir. Bu yayın organları, dönemin şartları içerisinde Müslüman tebaa kadar gayri müslim Osmanlı tebaası tarafından da çıkarılmışlardır. Konuya bizim ilgi noktamızdan yaklaşıldığında, Tanzimat ve/veya Abdülhamid dönemi basınında Ramazan şeklinde isimlendirilebilecek bir araştırmanın, çok faydalı olacağı ve daha kesin kanaatlere ulaşılmasına imkân vereceğine inancımız tamdır. Bununla birlikte bu boyutta bir araştırmanın sıkıntıları ve uzun süreli çalışmaları gerektireceği açıktır. Bu durumda bütünü gerçekleştirilememenin, parçaları güzel yapmaya talip olmamıza mani olmayacağı da şüphesizdir. İşte bu mülâhazalar bizim bu küçük çalışmayı yapmamızda etkili olmuşlardır. Şimdi esas konumuza geçebiliriz.

MAARİF DERGİSİ'NDE 1892 RAMAZANI

Maarif, 19 Ağustos 1307/31 Ağustos 1891 ile 29 Ağustos 1312/10 Eylül 1896 tarihleri arasında İstanbul'da beş cilt halinde toplam 239 sayı yayınlanmış haftalık bir dergidir. Mesul Müdürü bir gayri müslim Kaspar, İmtiyaz Sahibi Ahmed Naci, Başyazarı İsmail Safâ'dır. Bizim bu yazımızdaki hedefimiz, Maarif'i Türk Basın Tarihi'nin bir malzemesi olarak değerlendirmek olmayıp, geçmiş döneme ait bir Ramazan'ın başkent İstanbul'da nasıl geçtiğini, aksettiği kadarıyla onun sayfalarından takip etmek olduğundan, bu kadarlık bir hatırlatmayı yeterli görmekteyiz.

1892 Ramazanı 30 Mart ile 28 Nisan tarihleri arasında, ilkbaharın en güzel günlerine tesadüf etmişti. Kendisini; "haftalık fennî ve edebî cerîde" şeklinde niteleyen Maarif, şüphesiz döneminin diğer bir kısım gazete ve dergileriyle beraber, bu aya kayıtsız kalmamış, "Ramazan-ı Şerif münasebetiyle cerîdemizin Perşembe nüshasından mâada ayrıca Pazartesi günleri de birer nüsha-i mahsûsası neşr olunacak ve bu nüshaların münderecâtı vaaz ve nasâyihle Ramazan-ı Şerif'de vakit geçirmek için bazı hoş makâlâttan ibaret bulunacaktır" (Maarif, c. II, Nr. 33, 19 Mart 1308, s. 112) şeklinde bir duyuru yaparak, 23 Mart-13 Nisan 1308 (4-25 Nisan 1892) tarihleri arasında çıkan dört sayısını (34, 36, 38, 40), Ramazan-ı Şerif'e Mahsus Nüsha başlığıyla yayınladı.

mıştır. Maarif bu sayılarıyla birlikte aradaki ve daha sonraki 41. sayısında da Ramazan ve Bayram'la ilgili haberler ve makalelere yer vermiştir.

Maarif'in Ramazan ayı dolayısıyla yayınladığı özel sayıların birincisinde Taşkendi imzasıyla yayınlanan Ramazan başlıklı geniş makalede, genel olarak bu ayın önemi, Kur'an-ı Kerim'in nüzulünün başlangıcı oluşu ve oruç anlatılmaktadır. Yazar Ramazan ayının bütün Müslümanlar için, Allah'a karşı olan görevlerini ne oranda yapabildiklerinin muhasebesinin görüldüğü, çok mübarek bir ay olduğunu vurguluyor. Taşkendi bundan sonra, orucun farz kılınışı ve ilk Ramazan ile ilgili rivayetleri tartışıyor. Buna göre oruç Hicret'in ikinci yılında farz kılınmıştır ve ilk Ramazan orucu, Miladi aylarla Şubat sonu Mart başına tesadüf etmiştir.

Maarif'in Ramazan dolayısıyla yayınladığı özel sayıların birincisinde yer alan ikinci makale Hoca-zâde A. Cevdet'e ait Oruç başlıklı yazıdır (Nr. 34, s. 116-117). Yazar bu makalesine Peygamber Efendimiz'in bir hadisiyle başlıyor. Ona göre Peygamberimiz; "Eğer ümmetim Ramazan'da olan fazileti, sevabı bilmiş olsalardı senenin hepsinin Ramazan olmasını temenni ederlerdi. Zira Ramazan'da bütün güzellikler toplanır, ibadetler makbul, dualar müstecâb olur, günahlar af edilir. Oruç tutanları Cennet de özlemle bekler" buyurmuştur. Peygamberimiz bir diğer hadislerinde de Cennet'in özlemle beklediği kişilerin dört özelliği olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar; "Kur'an-ı Kerim'i okuyanlar, dilini gereksiz şeylerden koruyan (malayânî ile meşgul olmayan), açları doyuran, Ramazan orucunu tutanlardır". Yazar buradan hareketle bu özelliklere sahip olmak için çalışmamız gerektiğini, yani bu ayda muhtaçları memnun etmeye çalışmamızın, helalinden kazanmaya gayret göstermemizin, zamanımızı dine ve dünyaya faydalı olmayan şeylerle değil, bilakis İslâm'ın çizdiği sınırlar içerisinde değerlendirmemizin lüzumunu vurguluyor. Bu ayda bilhassa Kur'an okumaya, mukabele takip etmeye ve dinî konulardaki eksikliklerimizi gidermek için vaazlar dinlemeye özen göstermemizi istiyor. Şüphesiz bu temenniler, o dönem toplumunda büyük oranda var olan özellikler olması dolayısıyla ayrıca önemlidir.

Hoca-zâde A. Cevdet makalesinin devamında, Ramazan orucunu tutmayan/tutamayanlar üzerinde durmakta ve güzel bir üslupla bunları uyarmaktadır. Yazar dört gruba ayırdığı bu kişilerden üçüncüsü için; "Bu kısımdan olanlar muzır, faydeli Avrupalının her hususunu alafranga diye taklide şîtabân oldukları gibi oruç yemenin de ne derece fena bir şey olduğunu düşünmeyerek güya mucib-i iftihar bir iş görüyormuşçasına kendi zararlarından bi-haber bir takım oruç yiyenlerdir" demektedir ve bu durumu Mevlânâ'nın Mesnevisi'nden naklettiği bir hikaye ile daha da anlaşılır hale sokmaktadır. Bizim burada dikkatimizi çeken, bazı kişilerde Avrupa'yı taklitte birlikte oruçla ilgili hassasiyetin azalmış olduğunu vurgu yapılmış bulunulmasıdır. Nitekim oldukça uzun bir geçmişe sahip olan Ramazan Tenbihnâmeleri'nde de, önceleri oruç tutulması konusuna, şüphesiz bütün başkent Müslümanlarının bu hususta zaten yeterince hassas oldukları düşüncesiyle, hiç değinilmezken, Tanzimat'ın ilerleyen yıllarında hatırlatmalar ortaya çıkmış, nihayet zorlama ve cezalar devreye sokulmuştur ki, bu dönem toplumun Avrupa ve Avrupalıyı taklitte git gide daha fazla mesafeler aldığı bir devredir.

Maarif'in Ramazan özel sayılarında doğal olarak dinî mahiyeti ağır basan diğçer bir kısım makale yer almakta ise de, biz bunların yalnız başlıklarını nakletmekle yetineceğiz. Hoca-zâde A. Cevdet, Teravîh (Nr.36, s.148), aynı yazar, Leyle-i Kadir (Nr.38, s.178-179), Sadaka-i Fıtır: Fıtra (Nr.38, s.179-180), Hilm (Nr.38, s.180-181), Tokat Meclis-i İdare Katiplerinden Mehmed Rif'at, Hüsn-i Hulk (Nr.38, s.181-182), Daire-i Askeriyyeye mensup M. Selahaddin, Hukuk ve Adâb-ı Peder ve Mâder (Nr.38, s.182-183). Ayrıca bir kısım manzum metinler de bizim ilgi alanımız dışında bulduklarından, yalnızca isimlerini veriyoruz. Vehbi-zâde Mehmed Rüştü, İlim ve Hüner (Nr.40, s.214-215), Osman Nuri, Ulûm (Nr.38, s.182), Mehmed Celâl, Nimet-i Şerîf (Nr.38, s.187-188) ve muhtemelen yine aynı yazarın Tevhid-i Bârî (Nr.38, s.187).

Maarif dergisinin Ramazan özel sayılarında dört mezhep imamının hayatına anlatan bir yazı dizisi de yer almıştır. Daha önce de makalelerinden bahsettiğimiz Hoca-zâde A. Cevdet tarafından kaleme alınan Terâcim-i Ahvâl-i Eimme-i Erbaa başlıklı bu yazının ilkinde İmam-ı Âzam (Nr. 34, s. 118-120), ikincisinde İmam-ı Şâfiî (Nr. 36, s. 149-150), üçüncüsünde İmam-ı Malik (Nr. 38, s. 180), dördüncüsünde İmam-ı (Ahmed b.) Hanbel (Nr. 40, s. 211-212)'in hayatları verilmektedir. Bunlarla ilgili olarak hatırlanabilecek diğçer bir makale ise Müftü-zâde Mehmed Kâmil'e ait olan Terâcim-i Ahvâl -İstanbul'un İlk Kadısı-Hızırbey Çelebi (Nr. 40, s. 212-214) başlığını taşımaktadır.

Ramazan orucu Cenab-ı Allah'ın Müslümanlara bir emri olduğundan, onu tutmak gerekmektedir. Böylece Müslüman borcunu ödemiş, kulluk vazifesini yapmış olur. Fakat bunun yanında, bütün ibadetlerde olduğu gibi, onun birçok da maddî kazançları, daha açık vurgulanmak gerekirse, sıhhatimiz açısından faydaları bulunmaktadır. Ayrıca oruç, her şeyden önce bir yemek/yememek problemi olduğundan, bu vesile ile dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. İşte bu konu Maarif'in Ramazan özel sayılarında Doktor Ş. Kâmil'in kaleme aldığı Ramazanda Lüzum Görülen Takayyudât-ı Sıhhiye başlıklı bir seri makalesinde değerlendirilmiştir (s.120-122, 150-152, 184-185, 219-220). Biz burada yer alan bir kısım hususları, özetleyerek aktarmak istiyoruz.

Devlet yöneticileri, Ramazan ayında din bilginlerinin vaaz ve nasihat hizmetlerine daha fazla ihtimam göstermelerini temin etmektedirler. Bu sayede ahlakın güzelleşmesi mümkün olabilmekte, Allah'ın ve Peygamber'inin rızasına uygun davranışlar artmaktadır (Hükümet-i seniyye-i ebediyyü'd-devamın Ramazan-ı Şerîf münasebetiyle itâ buyurduğu evâmir-i müekke ve mükerreresiyle ulemâ-yı vâcibü'l-ihtirâm taraflarından va'z-u nasihat verilmesi Ramazan-ı Şerîfde tehzib-i ahlak ettirerek hâdim-i din-i mübin olanları cidden islahaya ve bu vasıta ile maksad-ı hakiki-i İlâhî ve Peygamberiye muvâfık hidemât ibrazına...). Sahurdan sonra hemen yatmayıp sabah namazına kadar uyanık durmak, sıhhat açısından çok önemlidir. Aynı şekilde sahurda yataktan kalkıp sofraya oturmamak, hiç değilse yarım saat veya kırk beş dakikalık bir sürenin geçip, iştahın açılmasını beklemek gerekmektedir. İftarda da fazla yenilmemeye gayret edilmelidir.

Dr. Ş. Kâmil makalesinde Ramazan geceleriyle ilgili olarak sözü tiyatrolara getiriyor ve tiyatroların ahlak üzerinde olumlu/olumsuz tesirleri üzerinde birçok defa durulduğunu, kendisinin konunun bambaşka bir yönüne, tiyatroların sıhhat

üzerindeki etkilerine dikkat çekmek istediğini belirtiyor. Bu düşünceden hareketle o dönemde İstanbul'daki tiyatroları teker teker değerlendiriyor ki, bu bilgilerin Osmanlı Tiyatro Tarihi açısından da önemli olduğu kanaatindeyiz.

Osmanlı Dram (metinde Devam) Kumpanyası, birkaç seneden beri Eski Mehmed Efendi Kırathânesi'nin düzenlenmesiyle oluşturulan mahalde çalışmaktadır. Bu haliyle tiyatro çok dardır ve seyircinin kalabalığı dolayısıyla devamlı izdiham oluşmaktadır. Ayrıca ısıtma gereçlerinin çıkardıkları karbon da buna eklenince, sıhate uygunsuz bir ortam oluşmaktadır. Bu konu Belediye'nin ilgi alanına girmekle birlikte, tiyatro yönetiminin de tedbir alması gerekmektedir. Bunun yanında Hande-hâne-i Osmanî Tiyatrosu'nun havalandırma sistemi gayet iyi çalışmaktadır.

Kukla Tiyatrosu'nun ve Osmanlı Opera Kumpanyası'nın binaları topraktan olduğundan birinci ve ikinci mevkilerde oturanlar rutubetten, localardakilerin de gaz kokusundan fena halde rahatsız oldukları tecrübe ile sabittir. Bunlara da Belediye'nin dikkat etmesi gerekmele birlikte, kumpanyasını muntazam bir hale sokmuş olan İsmail Efendi'nin de, özellikle bu konuya dikkat etmesi tavsiye olunur.

Gülünç-hâne-i Osmanî Kumpanyası, sayılanlar içerisinde sıhhat kurallarına en az dikkat edenidir. At Canbazları da ondan geri kalmamaktadır. Hayvanların ayaklarından çıkan tozlar, teneffüs yolu ile insanlara birçok hastalığı taşıyabilirler. Kahvehâne ve Kırathânelerle Çalgılarda dahi petrol lambalarının havayı bozduğu ve havalandırmaya dikkat etmenin gereği dikkat çekmektedir. Saatlerce buralarda kalmak, gerek romatizma ve gerekse teneffüs yollarıyla bulaşan hastalıkların artmasına neden olmaktadır.

Yazar bundan sonra İstanbul'un, ilkbahar ve yaz Ramazanlarında gündeme gelen bir başka hususa dikkat çekmektedir. Ramazan'ın on beşine gelinmiştir. Bundan sonra Şehzadebaşı'ndaki gazino ve tiyatroların yanında, Boğaz'da yalı sahipleri sandallarla mehtaba çıkacaklardır.¹ Fakat bu ilkbahar mevsiminde denize uzun süre açılanların, kendilerini üşütmemeye dikkat etmeleri gerekir. Nezle ve özen gösterilmezse, zatürreeye varan hastalıklar söz konusu olabilir.

Kadıköy ve Boğaziçi'nde oturanların bir kısmı iftardan sonra vapurla İstanbul'a geçip dönüyorlar. Vapur sefasına denilebilecek bir şey yoksa da, rutubetten ve geç vakit çıkan soğuktan korunmak gerekir.

Tabiatıyla Ramazan başta oruç olmakla birlikte, diğer bir kısım ibadetlerin de yoğunlaştığı bir aydır. İftardan sonra bir güzel kahve içip müezzinin, Allahüekber'le başlayan çağrısına uyararak teravîh için camiye gidilir; farz olan yatısı, sünnet olan teravîh kılınır, gönülden gelen dualar yapılır. Yazar bundan sonra birçok kişinin ayakta aynı bardaktan Karakulak suyu, kahvehânelerde yeterince temizlenmemiş fincanlardan kahve, bardaklardan çay içtiklerini ve bir kısım bulaşıcı hastalığın bu yollarla geçebileceğini, dikkatli olunmak gerektiğini

¹ Boğaz'da mehtaba çıkma ile ilgili olarak Abdülhak Şinasi Hisar'ın eserlerinde (Boğaziçi Mehtapları, İstanbul, 1943; Boğaziçi Yalıları, İstanbul, 1954; Geçmiş Zaman Köşkleri, İstanbul, 1956) geniş bilgi bulmak mümkündür. Bu eserlerin değerlendirilmesi Nesrin Tağızade Karaca (Abdülhak Şinasi Hisar'ın Eserlerinde Geçmiş Zaman ve İstanbul, Ankara, 1998, s.158-195) tarafından yapılmıştır.

hatırlatıyor. Dr. Ş. Kâmil, bu serinin dördüncü ve son makalesinde de okuyucularından gelen mektuplara cevaplar veriyor. Bayram gününde midelere birden bire yüklenmemesini hatırlatıyor.

Bizim hedefimiz özellikle Osmanlı toplumunu tanımak olduğundan, bundan sonra bu doğrultudaki makaleler üzerinde, olabildiğince genişliğine durmak istiyoruz. Maarif'in bir numaralı Ramazan sayısında Mehmed Celal'e ait Aile İçinde Ramazan başlıklı bir makale bulunmaktadır. Yazarın, Ramazan ayında toplumun Allah'ın rızasına, Peygamberi'nin sünnetine uyma çabaları dolayısıyla İslâm'ın güzelliklerinin ortaya çıktığını belirterek başladığı makalede biz, bir iki noktayı belirtmekle yetineceğiz.

Bu makalede yazarın hedefi öncelikle ana, baba ile biri on dört, diğeri on yaşında iki çocuk ve bir de hizmetçiden oluşan orta halli sıradan bir ailenin, daha sonra da reisinin aşırı derecede alkol tükettiği benzer bir ailenin hayatında Ramazan'ın, ne gibi değişikliklere sebep olduğunu, nasıl yaşandığını göstermektedir. Birinci ailede bütün fertler Ramazan'ı özlemle beklemekte ve kendilerine göre bazı hazırlıklar yapmaktadırlar. Nitekim evin beyi mutfağın ihtiyacı olan reçel, zeytin, güllaç ve benzeri gıda maddelerini imkânları ölçüsünde tedarik etmeye çalışmakta; hanım birkaç gün öncesinden başladığı orucuyla birlikte genel bir temizlik yaparak, evi Ramazan'a hazırlamaktadır. Bu arada büyük oğul bir tespih almak için gittiği Bayezid Camii avlusunda kitapçı sergilerini de ziyaret etmektedir. Fakat bütün bu ağırbaşlı hazırlık ve heyecanlardan çok daha fazlasını evin küçük oğlu yaşamaktadır. O, bir hafta öncesinden Ramazan'ı sayıklamaya başlamıştır. Mini mini bir kandil almış, ipin bir ucunu yüksek bir ağaca bağlamış, diğer ucu elinde kandil uçuracak,² hatim indirecek, ayrıca oruç da tutacaktır.

Takvimde nasıl, Ramazan ne vakit?

Nihayet gazetelerde görülen küçük bir ilân onu bir ölçüde rahatlatır: Salı günü hilâl görünmezse Çarşamba günü mutlak Ramazan.³

² Kandil uçurmak İstanbul çocuklarının Ramazan gecelerindeki eğlenceleri içerisinde çok önemli bir yer tutmakta idi. Nitekim hem eserini 1882'de yayınlamış olan Mehmed Tevfik (İstanbul'da Bir Sene, Haz. Nuri Akbayır, İstanbul, 1991, s.130) ve hem de 1921'de yazdığı makalesinde Tahirulmevlevî (Ramazanü'l-Mubarek, Mahfil, c. I, S.11 (İstanbul Ramazan 1339), s.183-184) bu konuya dikkat çekmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte kandil uçurmak yalnızca çocukların ilgisini çeken bir eğlence değildi. Şüphesiz cami minareleri kullanıldığı için daha geniş boyutlu olan bir çeşit kandil uçurma vardı ki, bu küçükler kadar büyüklerin de, yani bütün İstanbulluların dikkatlerini çekmekte idi. Balıkhaneye Nazırı Ali Rıza Bey bu konuda bilgi vermektedir (Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, Haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul, 2001, s.215-216). Bunlardan çok daha önce Sabit (ö. 1712)'in bir beytinde de aynı konu geçmiş bulunmaktadır.

Yıldızı düştü siyeh-kâre-i minâ-nüşun

Sanma kandil uçurur kayyum-ı seyyâre-feşân

³ Bilindiği gibi oruca başlamak için Ramazan hilâlinin görülmesi gerekir. Hilâl Şaban ayının 29. günü akşam namazını müteakip gözlenir, görüldüğü takdirde hemen uygun vasıtalarla duyurular yapılır, o akşam teravih namazı kılınır, ertesi gün de Ramazan'ın ilk orucu tutulurdu. Hilâl'in 29. günü görülmemesi durumunda Şaban ayı otuza tamamlanır ve onu takip eden gün hilâle bakma gereği duyulmadan Ramazan'ın başlangıcı olarak kabul edilirdi. Balıkhaneye Nazırı Ali Rıza Bey eserinde (A.g.e., s.212-214) 1296/1879 Ramazan'ı için yapılan işlemi etraflıca açıklamış bulunuyor. Balıkesir'de 1886 ve 1887 senesi Ramazan ve Bayramı'yla ilgili olarak Karesi gazetesinde yer almış olan ilânlar bu konuda bir kanaat edinmemize yetecektir: "Perşembe gecesi rü'yet-i hilâlin sübutuna mebnî şehrimizde Perşembe günü ibtidâ-yı şehri-sıyâm-ı mağfîret-

Dipnot devamı →

Pazartesi sabahı daha uykusunu tam alamadan uyanan çocuğun ilk sözleri; "Anne! Bu akşam Ramazan olacak değil mi?" Annenin cevabı; "Allah bilir yavrum!". Fakat çocuğun aklından bu soru hiç çıkmıyor ki. Acaba bu akşam hilâl görünür mü, yoksa görünmeyip Ramazan Çarşambaya mı kalır? Nihayet akşam olur. Çocuk pencerenin kenarında bütün dikkatiyle minareleri gözlemlemektedir. Fakat bu yavrunun kalbini aydınlatacak, ümitlerini parlatacak kandiller minarelerde bir türlü görünmez. Ne yapılabilir? Tekrar annesine döner ve; "-Ramazan yok mu?" der. "Belli olmaz oğlum! Ramazan gece saat altıda⁴ (akşam ezanından altı saat sonra) da olabilir. Davullar çıkar". Kandillerden ümidini kesen çocuk bu defa kulaklarını iyice açar. "-Uf, bu davul ne zaman çıkacak?". Fakat onun sesi de bir türlü gelmez. Canı sıkılmış, uyku vakti de epeyce geçmiştir. Çaresiz yatağa girer. İşte bu sırada davulun önce çok uzaklardan ve bu nedenle de belirli belirsiz gelen sesi kulağına ulaşır. Acaba doğru mu duyuyor? Ses gittikçe yaklaşıyor. Artık hiç şüphesi kalmamıştır. Yatağından sevinçle fırlar, odanın içinde; "Oh! Ramazan! Ramazan oldu!" diye birkaç kere sıçradıktan sonra annesine koşar; "Anne duydun mu davulları? Ramazan değil mi?!" diye haykırır. Cevabı beklemeye tahammülü yoktur. Pencereye koşar, perdeyi aralar. Küçük parmağını uzatarak; "Vallahi Ramazan oldu! İşte kandiller de yandı" der, sonra da ilave eder. "-Yarın akşam beni camiye götürür müsün?". "-Götürürüm". "-Kuzum anne! Beni bu akşam sahura kaldır. Yarın oruç tutacağım". "-Peki ama çocuklar kuşlarla oruç tutarlar mı?". "-Yoo! Beni mutlak uyandır".

Yazar Ramazan'ın olumlu etkilerinin bu ailenin bütün fertlerinde görüldüğünü ifade ettikten sonra, kendisinin ailenin en küçük ferdi üzerinde durmasının sebebini, onun daha dinen sorumlu yaşa ulaşmamış olmasına rağmen, oruç tutmaya karşı gösterdiği isteğe bağlar. Çocuğun daha sonraki davranışlarını da yakından takip eder. Akşam üzeri camiden evine dönen babasına küçük; "Hani benim fenerim?" der. Kısa ve tatlı bir konuşmadan sonra fener alınır.⁵ Akşam ağabey tiyatroya, küçük Karagöz'e gider. Tabiatıyla oruçlar tutulmuş, teravihler kılınmıştır.

Mehmed Celal Bey, makalesinin devamında, Ramazan'ın düzenli bir hayatları bulunan ailelerin muhabbetlerini arttırdığını, onlara huzur verdiğini kaydeder.

→ →

encâm olmağla toplar endahıyla ilân-ı keyfiyet edilmiştir" (Nr. 13, 7 Ramazan 1303); "Perşembe akşamı yani Cuma gecesi rü'yet-i hilâl-i Şevval-i Şerif sabit olamaması cihetiyle şehrimizde id-i saîd-i fıtır tekmil-i selâsin itibarıyla Cumartesi günü icra olunmuştur" (Nr. 17, 5 Şevval 1303); "Pazar akşamı yani Pazartesi gecesi rü'yet-i hilâl sabit olamaması cihetiyle şehrimizde şehri-i sıyâm-ı mağfiret-encâm, tekmil-i selâsin itibarıyla dünkü Salı günü ilan ve icra olunmuştur" (Nr. 62, 2 Ramazan 1304); "Pazartesi akşamı yani Salı gecesi rü'yet-i hilâl-i Şevval-i Şerif kâbil olamadığından id-i saîd-i fıtır memleketimizde tekmil-i selâsin itibarıyla Çarşamba günü icra olunmuştur" (Nr. 66, 8 Şevval 1304). Bu konuda geniş bilgi ve Osmanlı dönemi uygulaması için bkz Nesimi Yazıcı, Osmanlı Dinî Hayatından Bir Kesit: Rû'yet-i Hilâl Meselesi, Diyanet İlimi Dergi, c. XXXV, S.1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 1999, s.55-82.

⁴ Bu metinde geçen saatler ezanî saattir ve buna göre akşam ezanı saat 12'de okunmakta ve bunu müteakip gelecek 24 saat iki 12 saate bölünmüş olmaktadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, c. I, s.580-581.

⁵ İstanbul'un Ramazan gecelerinde fenerin çok özel ve önemli bir yeri vardır. Dönemin yazarlarının bir çoğu ve bu arada Mehmed Tefrik bu konuyu (İstanbul'da Bir Sene, s.133 vd.) çok güzel işlemişlerdir. Bu konuda ayrıca bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, A.g.e., s.15-16; Tahirulmevlevî, A.g.mak., s.183.

Bunun yanında Ramazan, bazı sebeplerden dolayı huzuru bulamamış ailelere de, daha uyumlu bir hayat getirebilmektedir. Yazar bu duruma da bir örnek verir. Bu ikinci aile de anne baba ve çocuklardan oluşmaktadır. Fakat ailenin reisi içki müptelasıdır ve hanımını ve çocuklarıyla ilgilenmemekte, hatta onlara çok büyük sıkıntılar vermektedir ki, makalede bunlar uzun uzadıya sayılmaktadır. Buna rağmen Ramazan bu aileye de olumlu yönde etkiler yapmıştır (Ramazanın şaşaa-i nuranîsi bu adamın da kalbini hisse-yâb-ı nûr-i ibadet ederek tehzîb-i ahlâkına bâdî olur). Bu aile reisi de Ramazan ayı dolayısıyla değiştirdiği hayat tarzıyla, eşi ve çocuklarıyla birlikte mutlu bir aile olmanın hazzını tatmıştır. Aile bir bütün olarak huzuru, iftar sofrasının başında yakalar. Güzel güzel sohbet ederler. Nihayet sahur yemeği de neşe ve sevinç içerisinde yenmiştir.

“Biraz sonra gecenin sükûnet-i mutlakası içinde, her biri bir gülşen-i mane-vînin bülbül-i hoş-elhanı olan müezzinlerin minarelerden semaya, semadan kulüb-i mü'minine aks-endâz olan nagamât-ı muharrikaları, kulüb-i beşeriyeyi, ervâh-ı mukaddeseyi azamet-i Kibriyâ'nın pîş-i uluhiyyetinde secde-âver-i şükrân eder.

O vakit bu aile sahibi kalbinde garip bir surette hüküm-fermâ olan bir hiss-i manevîye karşı mehbût kalır.

Reis-i aile son rekatı ikmâl, duasını itmam ettikten sonra menbağının ne kadar âli olduğu takdir edilemeyen tesir-i kutsinin müstaid-i dalâl olan ruhu içinde şaşaa-nisâr olduğunu hisseyler. Secdeye kapanır. Orada işte şimdi pek hakiki bir nedamet-i külliye ihtiva eden iki damla göz yaşı döker. Muzdaribâne kapandığı halde, mes'ûdâne kalkar. Tarz-ı maîseti hidâyet-i Rabbanî ile takarrur etmiş bir aile için mes'ûdiyet başlamıştır”. Yazar sözlerine devam ediyor:

“Maddeden böyle değil midir? İtiyat değişiyor. Gece saat üçte (bugünkü saatle akşam namazından üç saat sonra) şayan-ı teessûf bir halde evine avdet eylemeyi itiyat eylemiş olan bir zavallı, şimdi saat on birde (akşam ezanından bir saat evvel) evine gelmeyi, abdest almayı, namaz kılmayı, ailesinin idâme-i saadeti için duâ etmeyi, Kur'ân-ı Azîmü's-Şân okumayı itiyat etti. Bu hayat-ı cedîdenin lezâiz-i manevîyesini anladıktan sonra neşesi bir saat sürmeyen tarz-ı hayat-ı kadîmesine karşı nefret göstermeye başladı.

Ezelî bir neşve, mevakkat bir neş'eye galebe eder.

Bu pek tabîî bir hakikattır. İş mazhar-ı hidayet olmada!

Günümüzde Tanzimat dönemi ve özellikle de bunun ikinci yarısı ve müteakip devrenin Ramazanları anlatılırken, eğlence hayatı üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu yoğunlaşmanın farklı bazı sebepleri gösterilebilirse de, bunlar içerisinde araştırmacıların ilgileriyle, son yıllarda büyük gelişme kaydeden görüntülü medyanın etkisinin bilhassa önemli olduğunda şüphe yoktur. Biz bu durumun bazı hatalı değerlendirmelere imkân verebildiğini düşündüğümüzü yukarıda ifade etmiştik. Bununla birlikte dönemin Osmanlı başkentinde gece eğlencelerinin büyük çapta Ramazan ayında görünmüş olduğu da, inkarı mümkün olmayan bir gerçektir. İncelediğimiz Maarif dergisinin Ramazan-ı Şerife Mahsus Nüshalarında da bu durumu görmekteyiz. Nitekim Ağvan-zâde Mehmed Süleyman imzasıyla yazılmış iki bölümlük Ramazan Geceleri başlıklı yazıda da (Nr. 34,

s.126-127; Nr. 36, s. 157-158) bu konu değerlendirilmiş bulunmaktadır.⁶

Ağvan-zâde Mehmed Süleyman Bey Ramazan'ın bütün İslâm alemi için pek sevinçli bir devreyi, İstanbul için ise ayrı bir öneme sahip çok özel bir zaman dilimini oluşturduğunu ifade ederek yazısına başlar. Onun esas olarak Ramazan gecelerindeki eğlence hayatını anlatmak üzere kaleme aldığı makalesinin hemen başında şu cümlelere yer vermesi enteresandır; "Herkes gündüzleri ekser evkâtını camide Kur'an-ı Kerim dinlemek ve Va'z-u nasihat istimâ etmekle geçirir. Bir gün bir merkad-i mubareki ziyarete gider, ertesi gün ikindiye Fatih'te kılmayı tasmin eder. İlk Cuma Sultan Eyub'da Cuma namazını eda ettiyse, ikinci hafta Ayasofya'ya şitab eder. Bu taat-ı diniyye şüphesiz kalbinde bir ferah hasıl eder. Bir nur-i sürûr uyandırır".

Yazar İstanbul halkının teravih sonrasında sahura kadar, vaktini hoşça geçirmek istediğini, bunun için kendisine uygun bir eğlence aradığını ve bunu da bulduğunu ifade ederek, başkentli Müslümanların Ramazan gecelerinde ibadet haricindeki hayatları hakkında bilgi verir. Buna göre İstanbul'un her tarafındaki kahvehâneler açıktır. Bunların belli başlı eğlence mekânlarına uzak olanlarında bile, kapısına iki resim asılarak Karagöz oynatılır. Divanyolu'nda da hoşça vakit geçirilecek yerler bulunur. Fakat en kalabalık olan yer, tiyatroların tamamının bulunduğu Direklerarası'dır. Buranın sıkışıklığını arzulamayıp, birkaç ahbabıyla sohbeti ve güzel şarkılar dinlemeyi isteyenler Kâzım'ın Kırâathânesi'ne gidebilirler.

Tiyatroyu tercih edenler Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu'na⁷, Tavar niyer'in Canbâzhânesi'ne, Hasan'ın Hayalhânesi'ne, Kukla Tiyatrosu'na gidebilirler. Yazar bunlar hakkında dikkat çekici değerlendirmeler yapmakta ve N. Sakaoğlu'nun ifadesiyle "somut gerçeklerden söz" etmektedir.

Ağvan-zâde Mehmed Süleyman Maarif'te bir de Hisabî Eğlenceler başlığıyla aile meclislerinde veya küçük arkadaş grupları içerisinde, düşünülerek hoşça vakit geçirilmesi amacıyla Matematik ve Kimya konularında bilmeceler veriyor (Nr. 36, s. 158-159; Nr. 38, s.187-189; Nr.40, s.221-224). Onun ayrıca Fennî Eğlenceler başlığı altında bir makale hazırlamış olduğunu görüyoruz (Nr.38, s.189-191;Nr.40, s.223-224). Maamafih bunların benzeri yazılar, Maarif'in daha önce ve sonraki sayılarında, yani Ramazan haricindeki yayınlarında da yer almıştır.

Daha önce bir makalesinden bahsettiğimiz Mehmed Celal, Ramazanda Vakit Geçirmek başlıklı makalesinde (Nr.36, s.152-157) sıradan bir İstanbullunun Ramazan'da bir gününü nasıl geçirmiş olduğunu anlatıyor. Yazar bu arada çeşitli değerlendirmelerde de bulunuyor ki, bu dönem toplumu tanımamız açısından burada önemli bir kısım bilgiler vermiş olduğunu düşünmekteyiz.

Gündüz saat beşte (yaklaşık on bir) abdestini tazeleyerek evinden çıkmış olan bir adam, parlayan kalbinde ışıldayan ibadet nurunun gereğini, yolu üzerindeki

⁶ Bu iki bölümlük makale Necdet Sakaoğlu (1892 Ramazanı'nda Direklerarası, Tarih ve Toplum, c. XVI, S.76 (İstanbul Nisan 1990) s.50-53) tarafından kısa bir girişten sonra değerlendirilmiş bulunmaktadır.

⁷ Mınakyan için bkz. Burhan Arpad, Mardios (Mınakyan) Manakyan, Aylık Ansiklopedi, İstanbul, 1948, c. IV, s.1090.

ilk camide öğle namazını kılarak yerine getirir. Namazdan sonra, örnek vermek gerekirse Sarafin Kırâathânesi'nde pencere kenarına oturur. Burada Tarîk, Tercüman gazetelerini okur, haftalık resimli gazetelerin resimlerini inceler. Gazeteler bitince bir süre de gelen geçene bakar.

Saat sekiz olduğunda kırâathânededen çıkarak, elinde tespihi Bayezid Camii'ne doğru yürür. Buradaki araba kalabalığını güçlkle geçer, fakat dilencilere takılır. Bir ikisine sadaka verir. Şimdi Bayezid Camii avlusundaki Ramazan Sergisi'yle meşguldür.⁸ Sağ tarafta çeşitli kumaşların ve zarif eşyaların bulunduğu bir sergi yer almaktadır. Sol tarafta, oruçlu haliyle insanın iştahını kabartan, Haleb'in, Şam'ın şekerlemeleri, helvaları bulunur. Belki birkaç şey alınır. Bu sırada sevdalı güvercinler uçmaktadır. Sanki bu halleriyle müminlerdeki Ramazan neşesine iştirak etmektedirler.

*Hû hûları ah pek derûnî
Aşık beğenir bu erguvânî*

Şadırvanın etrafında her çeşidiyle tespihçiler yer alır. Kitapçılara ait olan sergide bazı zevât, ekserisi yazma olan nadir eserlerle ilgilenirler. Kapının yanındaki küçük sergide baharât çeşitleri, mehtaplı kibrit, kestane fişenkleri bulunur. Karşısında diğer bir sergide lüleleri fincan kadar yasemin çubuklar görülür. Onun yanında turşular, sucuklar, pastırmalar, Halep yağları kokularını yaymaktadırlar. Biraz ötede bir İranlı Acem şekerini tartar. Reji İdaresi'nin çadırında, insanın vücudunu yavaş yavaş zehirleyen tütünler, içinde zehir olan şekerler gibi yaldızlı paketlerde satılmaktadır.

Artık izdiham iyice artmıştır. Düşmek, çiğnenmek tehlikesi vardır. Nihayet ezan da okunur. Ayakkabılar pabuççuya teslim edilir. Camiye girilir, namaz kılınır.

"Namazdan sonra hafızları, vaizleri dinleyip birisinden Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'ın mucizât-ı hârikulâdesinden istifâza-i şevk etmek, diğerinden kulüb-ı İslâmiyyeye şeref-bahş olan nasâyih-i hakîmâne ile hisse-yâb-ı intibah olmak lazımdır".

Saat on bir (akşama bir saat kala)'de camiden çıkılır, bölük bölük evlerine dönenler seyredilerek eve gelinir. İftardan sonra akşam namazı eda olunur. Kahveler içilir, biraz istirahatından sonra geceye mahsus olan vakti de geçirmek üzere sokağa çıkılır. Direklerarası, Sultanahmed, Aksaray çevresi yürüyüş için uygundur. Bu sırada yatsı ezanı okunmuştur. Camiye gidilerek namaz kılınır. Teravih sonrası artık eğlence vaktidir. Çocuklar için Karagöz, Meddah vardır. Musiki şîirin hemşiresi, başka bir deyişle vâveylâsıdır. Yazar burada Çalgılı Kırâathâne'yi uzunca anlatıyor. Bir başka gece Osmanlı Tiyatrosu'na gidilir. Yazar bu tiyatroyu da genişliğine değerlendirir. Sonra Abdürrezzak'ın kumpanyasından, Hasan Efendi'nin ekibinden, Opera Tiyatrosu'ndan, Kuklalar ve Canbaz'dan söz eder ve her birine birer akşam gidilebileceğini ekler. Böylece

⁸ Ramazan'da İstanbul'un en önemli camilerinin avlularında kurulan Ramazan Sergileri içerisinde en önemlisi Bayezid Camii'ndeki sergi idi. Dönemi söz konusu eden bütün yazarlar bu sergiden bahsetmişlerdir. Örnek olarak bkz. Ahmet İhsan, İstanbul Postası, Servet-i Fünûn, Nr. 157 (İstanbul 3 Mart 1310), s.2; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, Ramazan Sergileri, Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul, 1955, s.63-64.

gece biter, eve dönülür. Sahur yenilir, kahve içilir. Biraz oturulur. Sabah namazı kılınır. Yazar makalesini; İnsan ömrü zannedilenden daha süratli geçmektedir. İşte vakit geçti. Artık uyumak zamanıdır, cümlesiyle bitirir.

Mehmed Celal Bey, Maarif'in Ramazan sayılarında bir de Oyun başlıklı makale yazmıştır. İki bölüm halindeki bu makalede (Nr. 38, s. 185-187; Nr. 40, s.215-218) Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu'na giden ve burada Hakiki Nedamet oyununu seyreden bir genç dolayısıyla, oyunun geniş bir özetini verir.

Tanzimat ve Abdülhamid dönemi Ramazanları söz konusu edildiğinde, mutlak yer alması gereken konulardan biri de sahur ve bilhassa da iftar yemekleri ve bu münasebetle Ramazan öncesinden başlayan hazırlıklardır. Bu konular bizim sözünü ettiğimiz ilavelerde doğrudan değil, dolayısıyla geçmektedir. Bunun tek istisnası Mehmed Süleyman'ın Nasâyih ve İdare-i Beytiyye başlıklı kısa yazısıdır ki, burada sütlaç ve şeftali reçelinin nasıl yapıldığı anlatılmaktadır (Nr. 38, s. 191).

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilen Mukaddes Emanetler içerisinde yer alan Peygamberimizin hırkalarının (Hırka-i Saâdet) her Ramazan'ın on beşinde, dönemin padişahının da iştirak ettiği bir törenle ziyareti, Osmanlı teşrifâtında dikkatle sürdürülen bir gelenektir.⁹ Bu ziyaret zamanın gazete ve dergilerinde, çoğu defa süslü ve saygılı ifadelerle anlatılırdı. Hocazâde Ahmed Cevdet Maarif'in ikinci Ramazan nüshasının başında (Nr. 36, s. 145-147) büyük puntolarla dizilmiş Ziyaret-i Hırka-i Saâdet başlıklı makalesinde, önce Mukaddes Emanetler'i muhafaza edebilme şerefine Osmanlılara verilmiş olmasının önemini vurguluyor. Daha sonra dönemin padişahı II. Abdülhamid hakkında övücü ifadelerle yer veren yazar, bu sene de on beş Ramazan'da Padişah'ın bu ziyareti yapacağını, bundan sonra da Hırka-i Saâdet'in Müslüman İstanbulluların ziyaretine açılacağını ifade ediyor.

Ramazan olur da Bayram olmaz mı? Maarif'in Ramazan'a ait dördüncü sayısında Hoca-zâde A. Cevdet'in İd-i Saîd-i Fıtır (Nr. 40, s. 209-211) başlıklı yazısı yer almaktadır. İşte Maarif dergisinin 1892'de Ramazan dolayısıyla, normal düzenini ek olarak yayınlamış olduğu, toplam 64 sayfalık dört sayısının muhtevası, birkaç kitap ilanı haricinde, bunlardan ibarettir.

Aradan bir sene geçtiğinde, yani 1893 Ramazanı'nda da Maarif, okurlarının Ramazanlarını kutlamış ve fakat özel nüshalar yayını arzu etmesine rağmen, matbaasının meşguliyeti ve Yayın Müdürü Kaspar Efendi'nin bir ayı geçen hastalığı dolayısıyla buna imkân bulamamıştır. Bununla birlikte Maarif, normal yayın akışı içerisinde Ramazan'a uygun bazı makaleler neşretmeye söz vermiş (c. IV, Nr. 87, 5 Ramazan 1310, s. 130) ve bunu da gerçekleştirmiştir.¹⁰ 1894

⁹ Hırka-i Saâdet ve Hırka-i Saâdet/Şerif Ziyareti için bkz. Tahsin Öz, Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese, İstanbul, 1953; Zeynep Tarım Ertuğ, Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerif Ziyareti, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.16 (İstanbul 1998), s.38-45. Dönemin başında Hırka-i Saâdat Ziyareti Töreni çoğu defa en edebî ifadelerle ve bütün teferruatıyla verilmiş bulunmaktadır.

¹⁰ Bu sırada Ramazan'la ilgili yayınlar olarak şunları gösterebiliriz; İmsakiye, Nr. 87, s.144; Doktor Ş. Kâmil, Ramazanda İcrası Lazım Gelen Takayyüdât-ı Sıhhiyye, c. IV, Nr. 88,s.146-147; Nr. 89, s.162-163; Nr. 90, s.178-179; Nr. 91, s.193; Aynı yazar, Bayramda İcrası Lazım Gelen Takayyüdât-ı Sıhhiyye, Nr. 91, s.196-198; Mekteb-i Edeb-i Fârisi ve Lisan-ı Osmanî Muallimî A.

Ramazan'ında ise Kaspar'ın vefatı dolayısıyla Maarif yayınına üç ayı aşan bir süre ara vermek zorunda kalmış, dolayısıyla Ramazan özel sayısı yayınlaması söz konusu olamamıştır.¹¹ Dergi ertesi sene, yani 1895 Ramazan'ında özel sayı çıkarmadığı gibi, 204. Sayısından sonra tekrar bir numara ile yayınına başladığında artık yeni bir form ve içerik kazanmıştı. Bu devrede 35. Sayıda yayınına son vermiş olan Maarif, 1896 Ramazan'ı sonunda neşrettiği sayısının başında yalnızca Ramazan Bayramını tebrik etmekle yetinmiş, Ramazan için özel bir yayın yapmamıştır.¹²

SONUÇ

Gayri müslim bir Osmanlı vatandaşının çıkardığı, haftalık Maarif derginin, 1892 Ramazan'ı dolayısıyla yayınlamış olduğu dört ilave sayının muhtevasını ortaya koymuş bulunuyoruz. Hiç şüphesiz Osmanlı başkentinde Ramazan hayatıyla ilgili olarak hatırlanabilecek olanlar, burada anlatılanlarla sınırlı değildir. Örnek vermek gerekirse iftar sofralarından bu ilavelerde, ancak dolayısıyla söz edilmektedir. Bir önemli eksiklik de Müslüman hanımların durumudur. İlavelerin hiç birisinde, doğrudan hanımlarla ilgili bir konu gündeme getirilmemiştir. Halbuki Ramazan ayı, Müslüman hanımların da evlerinden çıktıkları, arabalarıyla veya yaya geldikleri, alışveriş ettikleri, camilerde vaaz dinleyip, mukabele takip ettikleri bir zaman dilimiydi ve devlet bu amaçla çeşitli tedbirler almaktaydı. Şüphesiz Maarif'in eksik bıraktığı birçok konu ve hayatın değişik cephelerinden söz edilebilir. Bu çalışmanın amacı bunları göstermek, hatta işaret etmek de değildir. Biz, özellikle de toplum hayatını anlatan makaleler üzerinde durmaya çalıştık¹³ ve burada gördük ki, dönemin Müslümanları, hiç değilse büyük çoğunluğuyla, kendileriyle barışık, ibadetini yapma gayreti içerisinde bulunan, aynı zamanda da Ramazan'ı, toplumsal kaynaşma için fırsat olarak değerlendiren insanlardı. Eğlence onlar için de hayatın bir gerçeğiydi ve dönemin imkânları içerisinde bundan da geri kalınmamıştı.

→ →

Cevdet, *İd-i Meyâmin-Bedîd-i Fıtır*, Nr. 91, s.194-195 ve Bayram Tebriki.

¹¹ Maarif'in IV/134. Sayısı 16 Şaban 1311'de çıkmış IV/135. Sayısı ise 26 Z. Kâde 1311'de yayınlanabilmiştir. Bu son sayıda Kaspar'ın hayatını anlatan bir makale yer almış bulunmaktadır.

¹² "Tebrik-i İd-i Said", Sayı 14.

¹³ Müstakil Ramazan ilavesi olmamakla birlikte Tahirulmevlevî, Mahfil dergisinin çıkışından sonraki ilk Ramazan nüshasını hemen tamamıyla Ramazan'a ayırmış ve fakat toplumda bu ayın nasıl yaşanmakta olduğuna burada çok az yer vermiştir. Bkz. Tahirulmevlevî, *Ramazanü'l-Mubarek*, Mahfil, c.I, S.11 (İstanbul Ramazan 1338), s.177-200.